

AARBØGER
FOR
NORDISK OLDKYNDIGHED
OG HISTORIE

ANNUAL OF THE ROYAL SOCIETY OF NORTHERN ANTIQUARIES

2007

DET KONGELIGE NORDISKE OLDSKRIFTELSKAB
KØBENHAVN 2010

© 2010 Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab
Frederiksholms Kanal 12
DK-1220 København K.

ISBN 978-87-87483-14-8
ISSN 0084-585X

Redaktion: Poul Otto Nielsen (ansv.) og Ulla Lund Hansen
Grafisk tilrettelæggelse og billedbehandling: Jan Holme Andersen

Udgivet med støtte fra Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

Grunddesign, prepress og tryk: Narayana Press, Gylling
Skrift: Minion
Papir: 130 g Chorus Satin

Omslag: Den Kongelige Commission for Oldsagers Opbevaring
nedsat ved forordning af Kong Christian VII den 22. maj 1807
Medlemmer i perioden 1807-1816, fra toppen mod højre:
Kommissionens formand A.W. Hauch, F. Münter,
kommissionens sekretær R. Nyerup, P.J. Monrad,
W.H.F. Abrahamson, B. Thorlacius, E. Vargas Bedemar,
E.C. Werlauff, og L.S. Vedel Simonsen

*Alle manuskripter sendes til vurdering hos to anonyme referees,
inden de accepteres til trykning*

All papers are subject to anonymous peer refereeing

*Vor einer möglichen Publikation werden alle Manuskripte
zwei anonymen Referenten zur Begutachtung vorgelegt*

Salg til ikke-medlemmer i kommission hos:
Herm. H. J. Lynge & Søn
Internationalt antikvariat
Silkegade 11
DK-1113 København K.
www.lynge.com
herman@lynge.com

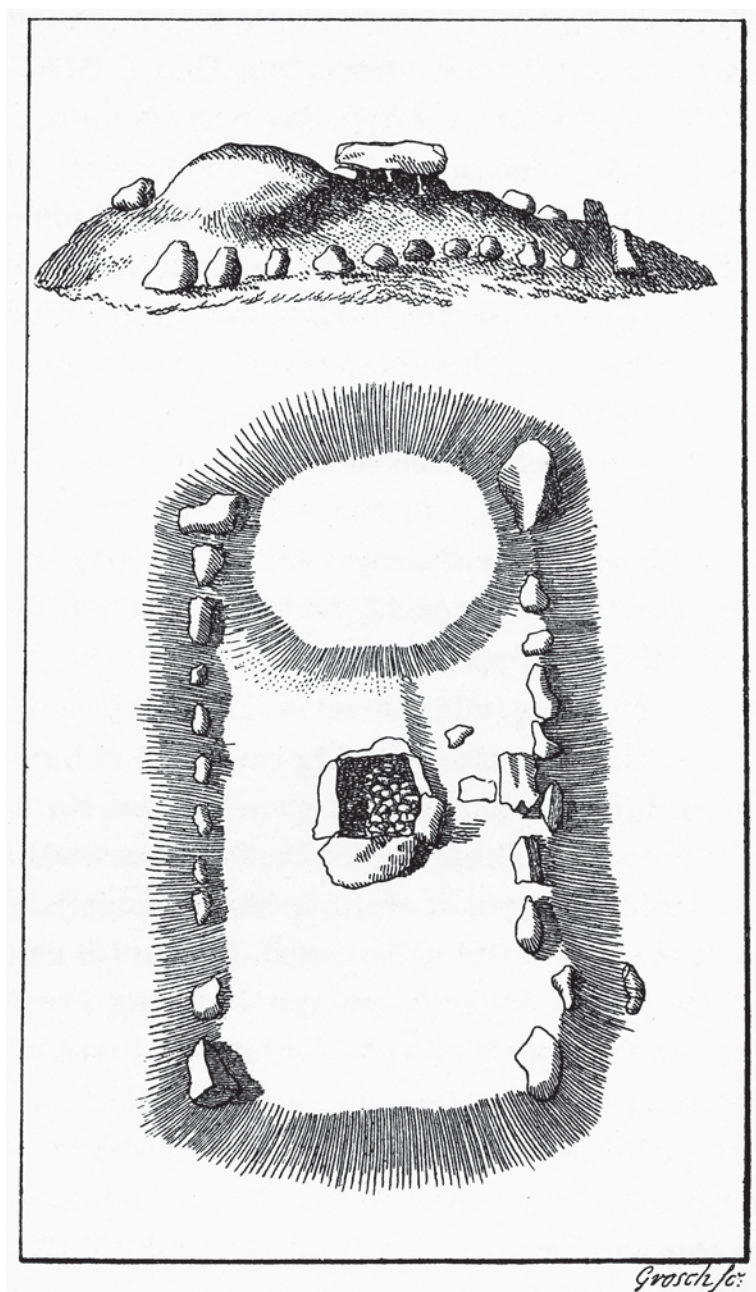
Salg med rabat til medlemmer direkte fra Selskabet
– se bagest i bogen

Oldsagskommissionens tidlige år

forudsætninger og
internationale forbindelser

NATIONALMUSEETS 200 ÅRS JUBILÆUMSSYMPOSIUM
24.-25. MAJ 2007

ARRANGERET AF NATIONALMUSEET OG WORMIANUM
I SAMARBEJDE MED KULTURARVSSTYRELSEN

Kong Hildetands høj. Frontispice til F. Münters bog fra 1806 »Lejre i Sjælland i Begyndelsen af det Nittende Aarhundrede«, der var medvirkende til oprettelsen af Den Kongelige Commission for Oldsagers Opbevaring i 1807.

The barrow of King Hildetand in Lejre on Zealand. Frontispiece in F. Münters book of 1806 that took part in the establishment of the Royal Commission for the Preservation of Antiquities in 1807.

Laurids de Thurah og kilderne til Pontoppidans Danske Atlas

Antikvarisk-topografiske beretninger fra Slesvig 1754

Af LARS N. HENNINGSEN

Abstract: I 1700-årene stod to forskellige traditioner over for hinanden i den antikvarisk-topografiske genre. Siden Ole Worms tid var interessen mest rettet mod »antikviteterne«, oldtidsminder i sognene og oplysninger om kirker og herregårde. I oplysningstiden drejede interessen mere i retning af befolkningens levestandard, næringsliv, økonomisk-sociale og kulturelle forhold. Erik Pontoppidans store topografiske værk Den Danske Atlas i 7 bind (1763-81, genoptryk 1969-72) står mellem de to traditioner. Artiklen retter opmærksomheden mod den antikvariske interesse i Slesvig og kilderne til Slesvig-bindet af Den Danske Atlas fra 1781.

Blandt 1700-årenes flittige forskere i Danmarks historie er der særlig grund til at nævne Jacob Langebek (1710-1775). Han var gehejmearkivar i årene fra 1748 til sin død. Gennem en årrække var han stærkt engageret i udgivelsen af tidsskriftet *Dänische Bibliothek*, som samlede afhandlinger og kilder til dansk og nordisk historie og anmeldelser – især henvendt til et udenlandsk publikum. Da første bind var færdig til udgivelse i 1737, sendte han følgende vers til den tidligere embedsmand og gehejmearkivar Frederik Rostgaard (Bruun 1870, 433):

*Thi Øiemerket er: At frelse mange Ting,
Som skiødesløse Folk, og Tidens Vexling øder,
At faae det danske Navn i Rygte rundt omkring,
Saavel hos Fremmede, som dem vor Danmark føder.*

Verset siger noget centralt om tiden, om det historisk-antikvariske arbejde og om motivationen bag det.

Netop i 1730'erne nød det historisk-antikvariske arbejde stor bevågenhed på højeste sted i København. Christian VI støttede f.eks. økonomisk Christiania-præsten Graves arbejde med at beskrive de norske »antikviteter«. På samme tid fik en norsk student, Johan Friman, bemyndigelse til at undersøge hedenske gravhøje i Stavanger amt (Holm 1894, 695 og 730). I 1737 udkom forordningen om Danefæ, og kongen støttede de initiativer, som førte til oprettelse af to lærde selskaber med bl.a. historien som et af arbejdsfelterne, nemlig Videnskabernes Selskab i 1743 og Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie i 1747, der var blevet stiftet på initiativ af Langebek i 1745. Kongen tilskyndede også til udgivelse af værker, som kunne fastholde og udbrede kendskabet til Danmark-Norges glørværdige historie, monarkiernes topografi og antikviteter – for danskerne på dansk og for udlændinge på tysk og fransk. Stoltheden over Danmarks historie og over Danmark som kulturnation var betydelig.

Slesvig var genstand for interesse på lige fod med kongeriget. I Christian VI's dage og i midten af århundredet blev der arbejdet på at styrke båndene mellem kongeriget og Slesvig og på at fremme det danske sprog i Slesvig (Allen 1857, 157 ff.).

I det følgende vil vi se på arbejdet med at indsamle og publicere antikvarisk-topografiske oplysninger. På dette felt var der en ærværdig tradition at bygge videre på. Ole Worm, Peder Hansen Resen, Thomas Broder Bircherod med flere havde hver for sig indsamlet materiale. I 1730'erne tog en ny generation fat. Christian VI's år blev en overgangstid mellem to faser i arbejdets udformning. Hidtil var interessen mest bagudrettet, på fortiden. Der var indsamlet antikvarisk-topografiske historiske oplysninger. Sådan blev det også for flere af den nye generations mænd. Det gælder ikke mindst Laurids de Thurah. Men det nye var, at påvirkning fra den gryende oplysningstid nu begyndte at gøre sig gældende. Samfundsbeskrivelse, statistisk topografisk viden og oplysninger om nutidens »økonomi«, dens samfunds- og næringsliv og kultur fik herefter mere plads i beskrivelserne. Disse aspekter blev anset som interessante og især *nyttige* lige så vel som det antikvariske.

Fra 1750'erne brødes den antikvariske tradition med den nutidsbeskrivende interesse. Det kommer klart frem, hvis man retter lyset mod de to vigtigste navne i disse års arbejde med topografien: Laurids de Thurah og Erik Pontoppidan (Weilbach 1924; Neiiendam 1930-33). Thurah repræsenterer den gamle tradition. Erik Pontoppidan tog tråden op efter Thurah, men han førte også traditionen videre. Det skete i årene fra 1763 med *Den Danske Atlas*. Dette storværk står med et ben i begge verdener.

Slesvigske antikvarer

I Slesvig var interessen for landets oldtidsminder og antikviteter levende ligesom i rigets centrum. Præster og lærde skolefolk gravede i gamle bøger – og i jorden. I årene på begge sider af år 1700 benyttede

provst Trogillus Arnkiel i Aabenraa sine visitatsrejser til arkæologiske iagttagelser. Fra præsterne i Brede, Hellevad, Hammelev, Toftlund, Østerløgum og Løjt fik han informationer om oldsager, og de sendte ham ting fra lokale udgravninger. Han berettede om fundene og om det berømte guldhorn fra Gallehus i flere bogværker mellem 1683 og 1703 (Gregersen 1978, 167 ff.).

Fra 1723 til 1734 var Erik Pontoppidan hofpræst i Nordborg og derefter sognepræst i Havnbjerg på Als. Det gav ham tid til lokale iagttagelser af »antikviteter«, folkeliv, overtro og sprog og til et bredt historisk-topografisk forfatterskab. I 1730 udkom hans værk *Theatrum Daniae*, som var en antikvarisk topografi, en topografisk-historisk beskrivelse af Danmark og Slesvig (Neiiendam 1930-33). I Kiel stod den ledende regeringskansler i Holsten-Gottorp, universitetskurator Ernst Joachim von Westphalen, i årene fra 1739 til 1745 bag udgivelsen af det storslået udstyrede firebindsværk *Monumenta Inedita rerum Germanicarum praecipuus Cimbri-carum et Megapolensium*, en stadig værdifuld kil-desamling til Slesvigs, Holstens og Mecklenburgs historie. Her er gravhøje, oldtidsmonumenter og oldtidsfund gengivet på fremragende kobberstik.

Fra 1730'erne kom der rundt om i Slesvig gang i udskiftningen af de hidtil fælles bymarker. Gravhøje blev raseret og stenene benyttet i de nye markskel. *Thi som indbyggerne ere arbeidsomme husholdere, så haver jeg mærket de efterhånden opgraver alle hedenske begravelsers steder, kløve stenene, som der ere op og omsatte, fører dem hjem og bruger dem til stengærder, ledpæle og andet*, skrev præsten i Hørup i 1755.¹ I Skærbæk sogn f.eks. var der mange »hedenske gravhøje«. I 1738 søgte lokale folk efter sten dér, og en dreng blev kvalt, da en høj brød sammen. Ved Hjemsted blev der opløjet mange urner med aske og brændte ben (Pontoppidan 1781, 190 f.). Fra Angel berettes, at det nye effektive landbrug var en trussel mod oldtidsminderne:

»Tidligere var landet fyldt med sten og de gamle hedninges begravelseshøje. Men indhegningen af

Fig. 1. I bind I af Erik Pontoppidans *Den Danske Atlas* 1763 findes dette kobberstik afbildende oldsager i forfatterens eget museum. Urnerne skal være udgravet i 1732 af pastor Johannes Schneider i Holbøl, det vil sige i de år, da Pontoppidan var præst på Als ikke så langt borte.

In volume I of Erik Pontoppidan's 'Den Danske Atlas' 1763, we find this copper with antiquities in the author's own museum. The urns are said to have been excavated in 1732 by Pastor Johannes Schneider in Holbøl, that is, in the years when Pontoppidan was himself a pastor on the isle of Als not so far away.

markerne har medført, at indbyggerne opsøger alle sten, lige meget hvor og hvor mange de findes, spalter og sprænger dem og dels anvender dem til fundament i deres huse, dels til anlæggelse af stenvolde, med og uden tjørn.» (Schleswig-Holsteinische Anzeiger 1767, 662).

Men der var også folk, som interesserede sig for oldtidsmindernes historiske indhold. Holbøl sogn var kendt for »adskillige hedenske Altere og mange Gravhøje« på sine marker. I 1732 gravede sogne-

præsten Johannes Schneider urner frem fra højene. Han fortalte Pontoppidan om fundene, og de blev gengivet i bind I af Pontoppidans *Den Danske Atlas* i 1763 (Pontoppidan 1763 Tab XI og 1781, 312) (fig. 1). I Bylderup udgravede stedets sognepræst i årene 1733-66 Johannes Lou en oldtidshøj med særlig mange sten øst for landsbyen Lendemark og fandt tre urner med aske og en hårnål af messing. Urnerne var så skrøbelige, at de gik itu. »Så vidt man kunne se og slutte var de af ler og ikke pyntelige« skrev efter-

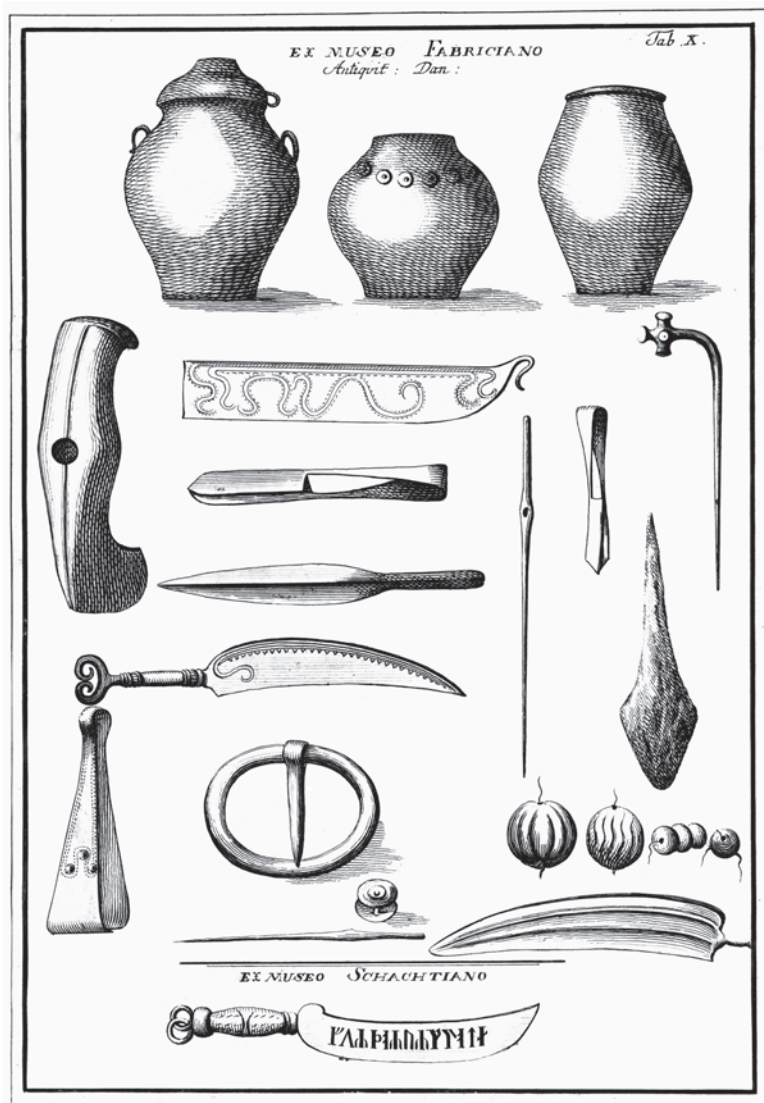

Fig. 2. Amtslæge Johan Christian Fabricius i Tønder var en ivrig samler af oldsager. Genstande fra hans samling blev optaget blandt illustrationerne i Pontoppidans *Den Danske Atlas* bind I i 1763.

The County Medical Officer Johan Christian Fabricius in Tønder was an avid collector of antiquities. Objects from his collection were included among the illustrations in Pontoppidan's 'Den Danske Atlas', volume I, in 1763.

følgeren derom i en indberetning i 1768.² I Sterup fulgte pastor H.S. Pauli, sognepræst indtil 1757, med i tidsskriftet *Dänische Bibliothek* og sammenlignede Th. Broder Bircherods udgravningsberetning dér om fynske antikviteter med fund i Sterup.³

I Tønder var amtslæge Johan Christian Fabricius (1705-1775) en ivrig oldsagssamler. Han gravede og fandt urner og genstande i Ravsted og på Sild. I Bylderup sogn udgravede han med lokale bønders hjælp to høje tæt ved Hajstrup og fandt forskellige

urner.⁴ Fabricius opbyggede et lille oldsagsmuseum af fundene. Urner og bronzefund herfra blev gengivet i første bind af Pontoppidans *Den Danske Atlas* i 1763 (Pontoppidan 1763, 112 Tab. X; 1781, 297; Henningsen 1993, 35) (fig. 2). I Agerskov samarbejdede Fabricius om udgravninger med den oldsagsinteresserede sognepræst og provst Otto Riese, som også selv skabte sig en samling af gamle mønter, naturalier og instrumenter. Læge Georg Krüsing fra Flensborg (1702-51) udgravede høje på Husby

Mark i Angel og fandt urner med aske og knogler. Det blev til en samling af oldsager, som siden blev solgt til Berlin (Achelis 1966, 19 nr. 90; Henningsen 1993, 37).⁵ Rundt om i byerne sad der lærde, som arbejdede med de skriftlige kilder og samlede stof til lokalhistoriske værker – J.M. Krafft og Johann Lass i Husum, Ulrich Petersen i Slesvig (Jørgensen 1964, 168). I Tønning publicerede rektor Johan Christoph Kleffel i 1742 en bog om marskens oldtidsminder udstyret med egne tegninger (Sønderjyllands historie 3, 378; Henningsen 1993, 39).

I 1750 fik det lærde miljø i Slesvig en slags førstemand, da rektor-sønnen fra Flensborg O.H. Møller vendte tilbage til sin fødeby som rektor for byens latinske skole. Indtil da havde han været professor nogle år i København og udgiver af det officøse historieværk *Dänische Bibliothek*. Han havde nære kontakter til inderkredsen af danske historikere og samlere. Fra 1741 indsamlede han målrettet hos præsterne i Slesvig oplysninger om præsterækker, kirker og historiske mærkværdigheder. I 1747 fik han gennem provsten i Haderslev udsendt et spørgeskema til de lokale præster. Under syv punkter skulle de berette om kirken, præsterækken, gamle broderskaber, kirkens segl, gamle dokumenter, epitafier og kirker udover sognekirken.⁶ Før og efter 1750 foretog han ekskursioner til de lokale præstegårde for at gøre studier i kirkebøgerne, og det hændte, at han fik historiske dokumenter med hjem. Flere gange forhørte han sig i Løgumkloster/Nørre Løgum om gamle kilder,⁷ og han havde også Løgum Klosters kopibog i sine samlinger (Mackeprang 1945, 21). Fra Sommersted fik han f.eks. et pergamentdokument, som var fundet i kirkens alter, og som gav oplysninger om kirkens indvielse (Pontoppidan 1781, 158). Møller korresponderede med en del præster og opbyggede et omfattende bibliotek af bøger og håndskrifter, især vedrørende Slesvigs historie. Op mod 13.000 bind bøger og 1.700 håndskrifter blev det til (Schütt 1963, 41-93).⁸

Møller og hans bibliotek blev beundret i samtiden. En af hans begejstrede gæster var auditor,

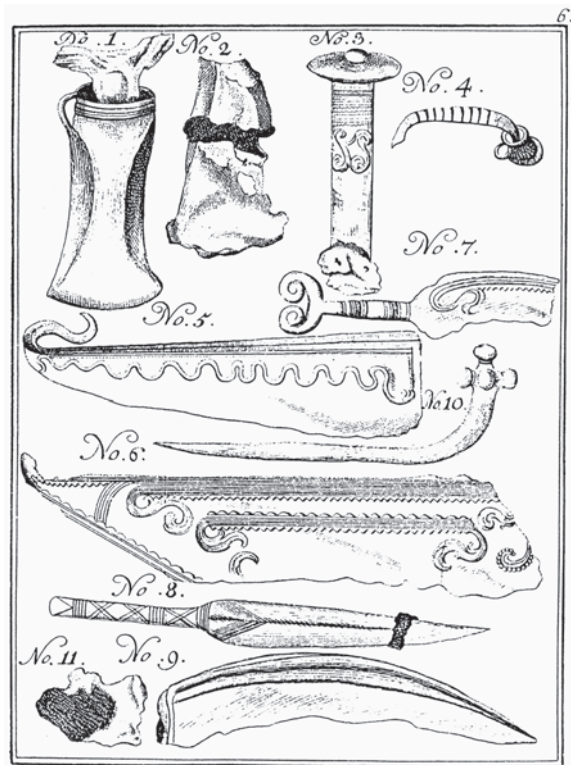

Fig. 3. I sin bog *Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden* (1756) gengav Johann Friedrich Camerer tegninger af en del oldsager. Nogle af dem havde han vistnok udgravet på Sild i 1752 sammen med fysikus Fabricius fra Tønder. Flere af genstandene synes identiske med lignende på billedet af Fabricius' museum i Pontoppidans *Den Danske Atlas*, jfr. fig. 2.

In his book 'Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden' (1756) Johann Friedrich Camerer reproduced drawings of a number of antiquities. He appears to have excavated some of them on Sild in 1752 working with the physician Dr. Fabricius from Tønder. Several of the objects seem to be identical to those in the picture of Fabricius' museum in Pontoppidan's 'Den Danske Atlas' – cf. fig. 2.

krigsråd og ridefoged Johann Friedrich Camerer i Haderslev. I årene fra 1752 til 1792 udøvede Camerer en hektisk aktivitet som forfatter, udgiver, embedsmand og reformven. Typisk for tiden begyndte han i 1752 på det antikvarisk-topografiske felt. Senere drejede Camerer i retning af oplysningstidens re-

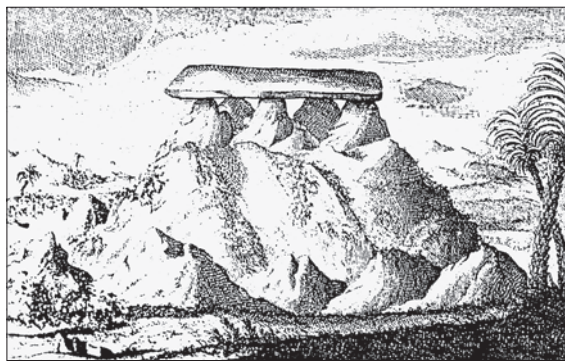

Fig. 4. Oldtidsminde gengivet i Camerers bog *Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden* 1756.

Ancient monument reproduced in Camerer's book 'Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der hollsteinischen Gegenden', 1756.

formprogram og beskæftigede sig mere med samtidens økonomisk-sociale og erhvervsmæssige emner. Camerer foretog udgravninger sammen med amtslæge Fabricius på Sild. De besøgte Gallehus, hvor guldhornene var fundet, og Camerer så på gravhøje ved Schuby i Sydslesvig, ved Årøsum, Arrild og Skærbæk og langs Hærvejen. Han stod i kontakt med gravende præster, og han publicerede en lang række afhandlinger, hvor der blev fortalt om udgravninger, i flere tilfælde med fine tegninger af fundene (fig. 3, 4 og 5). Lidenskabeligt gik han til forsvar for de gamle minder fra fortiden. Camerer konstaterede, at der rundt om blev gravet og ødelagt mange grave. Sten blev udgravet og anvendt lokalt eller eksporteret til stenfattige egne vestover.

Camerer reagerede på truslen om vidtgående ødelæggelse af de gamle minder ved i 1754 at foreslå et projekt, hvorefter han skulle berejse hertugdømmerne og Danmark for at undersøge de bevarede oldtidsminder. Han søgte også at finde sponsorer, som kunne finansiere ideen. I 1787 og 1789 gentog han sit forsvar for oldtidsminderne. Kostbare sager gik tabt, skrev han, »fordi bonden efter sin opfattelse

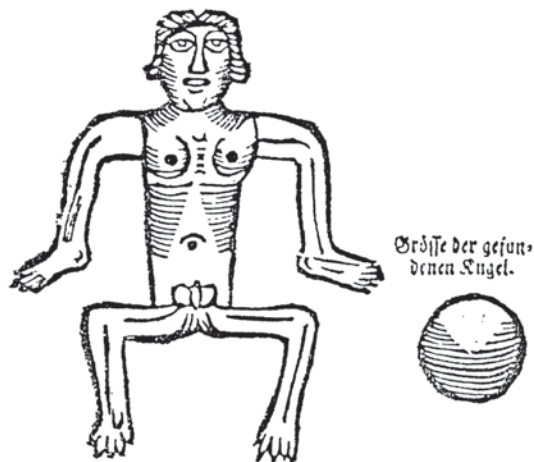

Fig. 5. Da rådmand Clausen i Ribe i 1760'erne anlagde alléer på sin gård Lustrup Mølle, gik det ud over en gravhøj. Der blev fundet en urne med »en lille afgud i bly« og en lille kugle. Provst Riese i Agerskov sendte en tegning til Johann Friedrich Camerer, som lod den publicere i sin avis *Nachrichten vom Baltischen Meere* den 28. oktober 1765. Herfra gik billedet videre til andre samtidige aviser.

In the 1760s, when Councillor Clausen in Ribe laid out avenues at his farm Lustrup Mølle, a burial mound perished as a result. An urn was found with "a little idol of lead" and a small ball. The Rural Dean Riese in Agerskov sent a drawing to Johann Friedrich Camerer, who had it published in his newspaper 'Nachrichten vom Baltischen Meere' on 28th October 1765. From there the picture spread to other contemporary newspapers.

ikke ser nogen værdi i en gammel sort lerkrukke fyldt med brændte menneskeknogler og måske et kobbersværd og andre småting og næppe agter det værd at samle det op og bære det hjem. Urnen med dens knogler lader han i alt fald gå til, fordi det blot ville give djævelen lejlighed til at spøge, hvis han tog den ind i sin bolig.« Som modtræk mod ulovlig udførsel af oldsager burde Kongens Kunstkammer indkøbe de lokale fund og sikre dem for fædrelandet. Kunstkammeret burde udvides med et særligt museum for oldsager, og Kunstkammerets forvalter skulle have pålæg om at bevare »minderne om de gamle cimbrere« (Henningssens 1993, 35; 1994, 17 ff.).

Laurids de Thurah og indberetningerne til *Atlas Daniæ* 1754

Camerer fandt ikke sponsorer til sit projekt. Det gjorde imidlertid generalmajor og hofbygmester Laurids de Thurah (1706-59) (fig. 6). Thurah var Frederik IV's og især Christian VI's »opfindelse«. Han var søn af biskoppen i Ribe og gjorde efter en studierejse i udlandet fra 1732 lynkarriere som Christian VI's bygmester. Han blev mesteren for flere af de kongelige slotte, Hirschholm/Hørsholm Slot, Eremitagen, Sorø Akademi og meget mere. I 1735 fik han i opdrag at udarbejde et stort værk om fædrelandets bygningskunst på kongens regning. Det blev til det fornemme to-bindsværk *Den Danske Vitruvius* 1746 og 1749 med beskrivelse og kobberstik af fremtrædende offentlige og private bygningsværker i Danmark, Slesvig og Holsten. Hertugdømmerne var med i bindet fra 1749. Under forarbejdet korresponderede Thurah om oplysninger til værket og dets salg med embedsmænd rundt om i Slesvig, med Møller i Flensborg, præster og andre kyndige folk syd for Kongeåen.

I 1752 fattede Thurah en ny plan. Han tænkte sig et topografisk-antikvarisk storværk *Atlas Daniæ*, med forbillede i Peder Hansen Resens efterladte manuskript *Atlas Danicus*. Værket var tænkt som fortsættelse af *Den Danske Vitruvius*. Kongen gav sin støtte til planen.

I 1754-55 blev planen lanceret, lidt forskelligt i kongeriget og i Slesvig. I kongeriget udsendte Thurah gennem bisperne spørgeskemaer til sognepræsterne og bad dem besvare en liste på 7 antikvariske og topografiske spørgsmål.⁹ Syd for Kongeåen gik han vejen gennem den civile overøvrighed, amtmændene. Det skete på tysk i et brev af 4. marts 1754 med bilag.¹⁰ Målet for Thurachs værk var at give en sandfærdig og solid beskrivelse af alle kongens lande, så de kunne opnå berømmelse og hæder i ind- og udland. Thurah begrundede sin henvendelse med, at han optrådte i kongens tjeneste og til befordring af fædrelandets gloire ... Hans kongelige

Fig. 6. Generalmajor og hofbygmester Laurids de Thurah (1706-1759) indsamlede mange af de præsteindberetninger, som skulle blive grundstammen i Pontoppidans *Den Danske Atlas*. Lithografi af Em. Bærentzen & Co. lith. Inst. 1867.

Laurids de Thurah (1706-1759), major-general and Court master builder, who collected a main part of the clergymen's reports that became the stock of Pontoppidan's 'Den Danske Atlas'. Lithograph by Em. Bærentzen & Co. lith. Inst., 1867.

Majestæt Vor allernådigste konge og herre har nådigst behaget at pålægge mig at anvende al tænkelig møje og flid på gennem offentligt tryk at fremlægge for publikum en pålidelig og nøjagtig beskrivelse af alle provinser i kongeriget Danmark og Norge samt fyrstedømmer og grevskaber, hed det først i brevet (her oversat). Projektet havde været i arbejde i flere år, nu skulle det fortsætte med Jylland, hvortil hertugdømmet Slesvig under det bekendte navn Søn-

derjylland er en del. Thurah bad den enkelte amtmand indkalde besvarelse fra alle sine undergivne verdslige og gejstlige embedsmænd. Når svarene var indløbet, skulle de sendes samlet som tjenestepost til Thurah i Ålborg. Fra amtskontorerne i Slesvig blev Thurah-brevet sendt videre gennem det gejstlige hierarki, som regel til provsterne og derfra til præsterne, i enkelte amter fra amtet direkte til præsterne.¹¹

På Als, som i civil henseende hørte til Slesvig og i kirkelig henseende under biskoppen i Odense, fik præsterne spørgsmålene fra både biskoppen og amtmanden – på henholdsvis dansk og tysk. Det fremkaldte nogen irritation.¹²

Spørgsmålene fremgik af en vedlagt »designation« på seks punkter.¹³ De viser, at målet for Thurah var et værk i den gammelkendte antikvarisk-historiske tradition. Der skulle oplyses om følgende:

1. Mærkværdige antikviteter, monumenter, begravelser og epitafier i by-, sogne- og annekskirker, om inskriptioner på epitafier, døbefonte, altergenstande, klokker og deslige, om årstal og adelige våben på kirken selv eller på kirkeornamenter, om gamle historier vedr. kirkerne og deres navn før reformationen, om kirkebygningen var »sirlig« og med eller uden tårn.
2. Hvilke og hvor mange landsbyer der var i hoved- og anneksognet og deres navne.
3. Oprindelsen til landsbyernes navne.
4. Hospitaler, skoler og lignende offentlige stiftelser, af hvem og hvornår de var stiftet og deres indretning.
5. Adelige gårde, deres navne, nuværende ejere, historie, årstal og inskriptioner. Om de før havde andre navne. Om de er grundmurede, med tårn og har sådanne ornamenter, at de fortjener at blive stukket i kobber.
6. Hedenske monumenter, andre og grave i sognene, i landsbyerne, på markerne og i skovene, romersk-katolske helligkilder og søer og gamle historier og traditioner derom.

Spørgsmålene fremkom som udtryk for en kongelig ordre, og præsterne svarede derfor hurtigt til amtmændene i løbet af sommeren 1754. Kun fra sogne under de adelige godser, der jo lå uden for amternes myndighedsområde, kom der ingen svar. I nogle

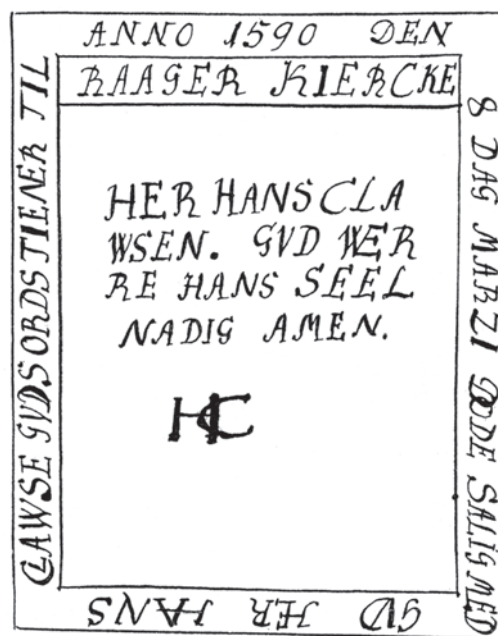

Fig. 7. En del præster udstyrede deres indberetninger til Thurah med tegninger af kirkeinventar, kirkesegl og lignende. Pastor Schmidt i Roager leverede denne tegning af en gravsten i kirken. – Kgl. Bibl. Langebeks excerpter 60,4to.

A number of clergymen supplemented their reports to Thurah with drawings of church furnishings, church seals and the like. Pastor Schmidt in Roager supplied this drawing of a tombstone in the church. – Kgl. Bibl. Langebeks excerpter 60,4to.

tilfælde udstyrede præsten sin beretning med bilag, som viste seglaftryk eller tegninger af indskrifter (fig. 7). Ofte gemte præsten en kladde eller en renskrift i sit eget arkiv.¹⁴ I Flensborg tog amtskontoret afskrifter til amtets arkiv, inden originalerne blev sendt videre til generalmajoren i Aalborg.¹⁵

I Haderslev gav amtets embedsmænd rektor Møller fra Flensborg lov til at se hele materialet, før det blev sendt til Aalborg. Egenhændigt afskrev Møller så mange som 37 beretninger fra det store Haderslev amt. De indgik herefter i Møllers håndskriftsamling i Flensborg, og her kom de på auktion, da hele samlingen blev solgt i 1796-97 efter Møllers død. I dag er de havnet i landsarkivet i Slesvig.¹⁶

De i alt hundredvis af originale præsteindberetninger nåede frem til Thurah, og han gik straks i gang med bearbejdelsen ved siden af de krævende opgaver som arkitekt. Frem til sin død nåede han at udarbejde manuskripter til det planlagte værk på baggrund af indberetningerne fra Sjælland og Fyn,¹⁷ og han fik udgivet bøger om Bornholm (1756), Amager og Saltholm (1758) samt Samsø (1758). Da han døde i 1759, var værket stadig ufuldendt, og mange af præsteindberetningerne endnu ubearbejdede. De store samlinger af præsteindberetninger havnede hos skiftekommissæren, den kongelige finansembedsmand, justitsråd Gabriel Linde.

Pontoppidans *Den Danske Atlas*

Netop i 1759 meldte der sig imidlertid en mand med usædvanlig effektivitet på banen – det var Erik Pontoppidan (1698-1764) (fig. 8). Efter årene i Nordborg og Havnbjerg var han blevet slotspræst i Hillerød og hofpræst i København, biskop i Bergen og til sidst prokansler for Københavns Universitet. Gennem årene publicerede han en lang række kirkehistoriske og historisk-topografiske arbejder. Fra slutningen af 1750'erne engagerede han sig mere og mere i samtidens forhold og de økonomiske reformbestrebelse. Det førte til, at han blev udgiver af det store værk *Danmarks og Norges oeconomiske Magazin*, som udkom i otte bind i årene 1757 til 1764. Magasinet samlede landbrugsfaglige og nationaløkonomiske skrifter til inspiration for tidens praktisk-økonomiske reformarbejde, især inden for landbruget.

I 1760 udsendte han et stort topografisk værk om Københavns historie *Origines Hafnienses*. Det blev overrakt kong Frederik V, og ved den lejlighed lod kongen et nådigt ord falde om det ønskelige i, at værket blev videreført med en historisk egnsbeskrivelse af alle danske provinser. Det opfattede Pontoppidan straks som en kongelig ordre. Dermed

Fig. 8. Teologen Erik Pontoppidan (1698-1764), der på kong Frederik V's opfordring påbegyndte publiceringen af det topografiske storværk *Den Danske Atlas*, hvoraf han nåede at fuldføre bind I og II før sin død. Lithografi af Em. Bærentzen & Co. lith. Inst. 1867.

Erik Pontoppidan (1698-1764), theologian, who at the request of king Frederic V commenced the publication of the topographical monumental work 'Den Danske Atlas' of which he himself managed to complete volumes I and II before his death. Lithograph by Em. Bærentzen & Co. lith. Inst., 1867.

var den plan født, som skulle blive til 7-bindsværket *Den Danske Atlas*, udgivet i årene fra 1763 til 1781.

Det blev et anderledes værk end det, som havde været planlagt af Thurah. Værket tog afsæt i den gamle tradition, som vi så den hos Thurah og hans forgængere. Hertil satte Pontoppidan nu en mere nutidsrettet samfunds- og egnsbeskrivelse, som i oplysningstidens ånd kunne være nyttig og give stof af interesse for samtidens forvaltning og erhvervs-

liv. Pontoppidan var sig meget bevidst om denne værkets dobbelte karakter. I forordet til første bind fra 1763 skrev han: »Følgeligen foretog jeg mig at udarbejde vort Lands Beskrivelse, efter en gandske anden Plan, henrettet til et høiere Øyemerk, nemlig ikke alleene de historiske, men ogsaa de physiske og *oeconomiske* Efterretninger; thi at et saadant historisk Skrift bliver tillige pragmatisk, eller beqvemt til nogen virkelig Brug og Nytte, er uden Tvivl dets bedste Priis, mod hvilken de antiqvariske eller andre, alleene til curiositædens Fornøjelse hensigtende Efterretninger, ikke veye op, endskiønt de ogsaa i visse Ting, kunne tiene til noget Gavn, saavel som, til Sinds Forlystelse.« (Pontoppidan I, 1763, Fortale XV; Jørgensen 1964, 202).

I det følgende skal dobbeltheden i *Den Danske Atlas* påvises ved at se på bindet om Slesvig, værket sidste og syvende bind. Af hensyn til overblikket må dog forudskikkes et par ord om hele værket og dets tilblivelse.

Pontoppidan var godt rustet til projektet. Gennem mange år havde han fra den historiske litteratur, biblioteker og arkiver samlet oplysninger, som kunne bruges i et værk af denne art. Nu fik han også mulighed for at hente data i administrationens arkiver, og han fik overladt en samling indberetninger om hvert »Amts naturlige, saavel som borgerlige Tilstand og Beskaffenhed«, som i 1743 var indhentet fra amtmændene i Danmark-Norge (Hjelholt 1952-56, 293). Hertil kom indberetningerne til Thurah 1754. Efter Thurahs død var de som nævnt havnet hos skiftekommissæren, justitsråd, senere etatsråd Gabriel Linde, som var kasserer ved skatkammeret (Zahlcammeret).¹⁸ Uopfordret overlod Linde materialet, eller i alt fald den kongerigske del, til Pontoppidan. Denne skriver selv, at han fik tilsendt »en god Deel hidhenhørende skriftlige Beretninger, som forefandtes efter afgangne Hr. General-Major De Thurah, og af Hans Velbr. vare indhentede, allermeest fra Biskopperne i hvert Stift, ligesom ved dem fra deres underhavende Presteskab. Der i findes vel det allermeeste af den Beskaffenhed, at det gaaer

Fig. 9. Jacob Langebek (1710-1775), som var gehejmearkivar fra 1748 til sin død, videreførte Pontoppidans arbejde med *Den Danske Atlas* bind III-VI og delvis bind VII. Kobberstik af E.C.W. Eckersberg 1847 efter en tegning fra 1751 af Langebeks arkivtegnemester Søren Abildgaard, stukket i anledning af 100-års jubilæet for Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, der var stiftet af Langebek (foto Jan Holme Andersen).

Jacob Langebek (1710-1775), Keeper of the Public Records from 1748 until his death, carried on Pontoppidan's work 'Den Danske Atlas' with volumes III-VI and partially volume VII. Copper by E.C.W. Eckersberg, 1847, based on the drawing of 1751 by Langebek's drawing master S. Abildgaard, engraved for the centenary celebration of the Royal Danish Society of National History and Language of which Langebek was the founder (photo by Jan Holme Andersen).

uden for min Cirkel, eller dette Skrifs egentlige Grendser. Dog findes deri ogsaa her og der, nogle hidhenhørende, heel efterrettelige og gode Anmerkninger, særdeles visse Kirker og Herregaarde angaaende. Følgeligen erkiendes ogsaa dette med offentlig

Taksigelse, baade mod Samleren, som bestemmede det til sin Danske Vitruvii Fortsettelse, og mod velbemeldte Hr. Justice-Raad Linde, som ubedet og af en ædelmodig patriotisk Drift, meddelede mig det, som han holdt for, ved min Haand at kunde reddes fra Undergang og Forglemmelse.» (Pontoppidan I, 1763, XVII).

På dette grundlag nåede Pontoppidan at få udgivet bind I i 1763 med den almindelige historie, kulturhistorie og samfundsbeskrivelse og bind II i 1764 om København og en del af Sjælland. Ved sin død den 20. december 1764 var han næsten færdig med manuskriptet til bind III om resten af Sjælland, Møn, Bornholm, Fyn, Lolland, Falster og Langeland. Hele Pontoppidans efterladte materiale, herunder de mange Thurah-indberetninger, blev overtaget af forlæggeren, den renommerede universitetsbogtrykker Andreas Hartwig Godiche.

Nu måtte der findes en ny mand til at videreføre værket. Godiche kaldte den erfarne geheimearkivar Jacob Langebek (fig. 9) til hjælp. Langebek havde gennem årene stået både Thurah og Pontoppidan bi med sine samlinger af historiske oplysninger. Han havde også gjort sig fortjent gennem mangfoldige udgivelses- og redaktionsarbejder. Han påtog sig straks den nødvendige redaktion af manuskriptet til bind III. I 1767 var det færdigt fra trykpressen. Det var i sin karakter stort set Pontoppidans værk, et lidt hurtigt arbejde, hvor der ikke var givet megen plads til en intensiv udnyttelse af det store antikvariske stof fra Thurah.

Hofman og Langebek viderefører *Den Danske Atlas*

Herefter gjaldt det om at fortsætte Pontoppidans påbegyndte værk med bind om Jylland og Slesvig. Her forelå ikke noget manuskript. Der var brug for et arbejde fra grunden, og det lykkedes forlæggeren at overtale Pontoppidans svoger Hans de Hofman (1713-1793) til at påtage sig opgaven. I årene 1755-1765

Fig. 10. Amtmanden Hans de Hofman (1713-93) var en dygtig topograf og fuldførte *Den Danske Atlas* bind IV-VII sammen med Jacob Langebek. Kobberstik af I.M. Haas 1778 (foto Det Kongelige Bibliotek).

The prefect Hans de Hofman (1713-93) was a skilled topographer and completed volumes IV-VII of 'Den Danske Atlas' together with Jacob Langebek. Copper by I.M. Haas 1778 (photo by the Royal Library).

havde Hofman (fig. 10) udgivet det store ti-bindsværk *Hofmans Foundationer*, som i sit anlæg mindede meget om det værk, Thurah havde haft i tankerne. Det samlede oplysninger om landets stiftelser med adskillige stamtavler over adelige og borgerlige familier. Under arbejdet med 'Foundationerne' havde Hofman kunnet benytte Thurah-indberetningerne, som han havde haft til låns fra svogeren. Hofman var en mere grundig topograf end Pontoppidan. Der-

for satte han sig straks som mål for fortsættelsen af *Den Danske Atlas*, at der skulle flere lokale detaljer med, og de skulle være korrekte. Han gik i gang med en vidtløftig korrespondance med stedkendte købstadsfolk, embedsmænd og gejstlige i Jylland, som leverede ham supplerende oplysninger.

Men alene kunne han ikke klare det. Fra 1760 var han travlt optaget som embedsmand, først som præresident (borgmester) i Fredericia, fra 1769 desuden som landkommissær og fra 1773 yderligere som amtmand i Koldinghus amt. Der måtte hjælp til, og den helt uundværlige mand blev gehejmearkivar Langebek. Han fandt manglende oplysninger i biblioteker og arkiver i København og gav manuskriptet den sidste afpudsning. Resultatet af deres fælles anstrengelser forelå i 1768 med bind IV af *Den Danske Atlas* om Aarhus og Viborg stifter og i 1769 med bind V om Aalborg og Ribe stifter i to halvbind. Det var en kraftanstrengelse. Bind IV og V byggede på samme koncept, som havde ledet Pontoppidan, det vil sige den dobbelte målsætning: værket skulle behandle det historiske og det økonomiske side om side, både fortid og nutid. Men takket være Hofman og Langebek fik de jyske bind IV og V en mere solid historisk-topografisk basis end ø-bindene bind II og III. Samtidig var der et solidt stof om samtidens samfund, til gavn for befolkning og administration. Dette lagde reformvennen Hofman megen vægt på. Han fremhævede gerne, at værket var et datamateriale, som lokaladministrationen ikke kunne komme udenom og måtte tage til efterretning. I 1768, da Jylland-bindet var godt på vej, skrev han om denne dimension i et brev til Langebek: *Thi ville collegierne kaste efter og bruge den, seer de, at mange ting er gørilig på et sted, men ej paa et andet sted, amtmænd og magistrater torde ej lyve, da dette er trøkt og i hver mands eje*.¹⁹

Med denne indstilling til værket kunne de grundige herrer Hofman og Langebek ikke affinde sig med manglerne i bind II og III. Så snart Jylland var færdigbeskrevet, tog de fat på at bringe også fremstillingen af østifterne op på standard med

Jylland. På grundlag af ældre indberetninger, bl.a. til Thurah, og mange ny-indhentede oplysninger samlede de et supplement, som udkom som bind VI i 1774. Dermed var hele kongeriget færdigt. Thurah-indberetningerne var nu taget i brug for hele kongeriget, og der var desuden givet en hidtil ukendt omhyggelig samtidsbeskrivelse.

Langebeks avertissement 1768

Slesvig eller Sønderjylland manglede, og det var det største problem. Forlægger Godiche og de to fagfolk Hofman og Langebek var dog fast besluttet på, at Slesvig skulle medtages. Det var helt i pagt med den rådende opfattelse i København fra Christian VI's dage og hen over århundredets midte: Slesvigs forbindelse til kongeriget skulle betones.²⁰

Allerede i sommeren 1767 var Hofman i gang med sonderinger om den slesvigske del. I Sønderborg havde advokat Johann Friederich Hansen skrevet en kortfattet topografisk fremstilling vedrørende Slesvig. Den var udgivet på tryk af Anton Friedrich Büsching i 1758, og Hansen arbejdede nu med en fortsættelse. Det ville lette arbejdet, hvis Hansens arbejde kunne indgå i det pontoppidanske værk. Men Hansen foretrak en separat udgivelse. Det blev også nævnt, at rektor Møller i Flensborg kunne tænkes at ville sige ja til at påtage sig en del af arbejdet – *men hand er bedre Polyhistor end Historicus, saa at i fald hand skal gjøre det, bliver det neppe til gauns*, skrev Hofman den 24. juli 1767 til Langebek.²¹

Det gjaldt om at skaffe de manglende oplysninger fra Slesvig. I forordet til bind IV, som udkom i foråret 1768, foretog Hofman det første fremstød og opfordrede publikum til at hjælpe:

Og som Forlæggeren er sindet at udføre Hr. Pro-canceller Pontoppidans fulde Plan til den Danske Atlas at faae saa vit mueligt fuldkommen, udbeder hand sig ydmygst af alle og enhver, som enten maatte besidde eller kunde vilde give nogle Efterretninger

om Hertugdømmet Schleswig, at de jo før jo heller behageligst vilde til hannem indsende, da hand med største Taknemmelighed betaler paagaende Porto, og imidlertid gjør sig ald optenkelig Umage for at udfinde en lærd og velskikket Mand, der kand paatage sig at udarbeide en Beskrivning over bemeldte Hertugdom, som kunde udgives i Trækken, naar Nørre Jyllands tvende øvrige Stifter Aalborg og Riiber Stift først ere gaaet fra Haanden, og som kunde ligne de foregaaende dele af Kongeriget Danemarkis Beskrivelse.²²

Den »lærde og velskikkede Mand« var Langebek. Han lovede at udarbejde værkets *sidste tome*, som skal være en beskrivning over hertugdømmet Slesvig. ... Således tager andres arbejde min tid bort fra mit eget og jeg har neppe såsnart et fra hånden, før jeg bliver overtalt til et andet, sukkede han den 23. december 1767 i et brev (Rørdam 1895, 451 og 461).

Langebeks middel til at skaffe det manglende blev et trykt »avertissement« på tysk.²³ Det blev dateret 30. april 1768 og rettet til »amtmand, generalsuperintendenter, amts- og andre embedsmænd, herreds- og landfogeder, stallere, magistrater i byerne, provster, præster, proprietærer, og alle curiosen Liebhabern der Geschichte des Vaterlandes«. De blev opfordret til at indsende efterretninger om Slesvigs såvel nyere som ældre tilstand hvad angår »der Antiquitæt, der Topographie, der welt- und geist. Geschichte, als auch der Merkwürdigkeiten in der Oeconomie und Physik«. For landområderne stillede Langebek spørgsmål i 12 punkter. Overalt skulle berettes om nutid og fortid. Ved siden af forfatning og forvaltning, økonomi, næringsveje og dyreliv var der det gammelkendte antikvarisk-topografiske stof som, »kirken, dens alder, navn, bygning, inskriptioner på epitafier og ligsten ... på marken hedenske altre, gravhøje og runesten«. Sågar »tegning og beskrivelse af det gamle Dannevirke, dens nuværende tilstand såvel som andre antikviteter på landet« blev indkaldt. Fra købstæder og flækker ønskedes i 26 punkter en nærmest altomfat-

tende beskrivelse af tilstanden og institutioner i samtid og fortid samt et prospekt og grundrids af byen. Værket skulle tjene »fædrelandets ære og den almindelige nytte«, og blev præsenteret som udtryk for kongens ønske. Langebek bad modtagerne lade opfordringen gå videre til alle, som var i stand til at affatte den ønskede »ordentlige, tydelige og omstændelige beskrivelse« og sende beretningerne enten til Hofmans medarbejder, amtsforvalter H.A. Møller i Kolding eller til forlæggeren, bogtrykker Godiche i København – portoen var i begge tilfælde betalt.

Fordelingen af avertissementet tog Hofman sig af. Inden 15. maj 1768 var det sendt til alle provster og amter i Slesvig. Fra provsterne skulle det cirkulere hos præsterne, og svarene skulle samlet sendes til Hofman på adressen amtsforvalter Møller i Kolding. Netop på denne tid var advokat Hansen i Sønderborg ved at færdiggøre en stor *Staatsbeschreibung* for Slesvig. Hofman fandt det derfor nødvendigt i følgebrevet at fremhæve forskellen mellem de to værker. Hofmans og Langebeks værk ville blive et leksikon med kortfattet beskrivelse af alt i Slesvig. Det ville ikke »præjudicere« – skade – Hansens arbejde, for det havde et helt andet koncept.²⁴

Gennem provster og amtmænd nåede Langebeks »avertissement« bredt ud i Slesvig.²⁵ Men gennemslagskraften blev sandsynligvis mindre end for Thurah i 1754. Dengang påberåbte Thurah sig nærmest demonstrativt, at han handlede på kongelig ordre. Hofman og Langebeks henvendelse lignede mere et privatprojekt, spørgsmålene var mange, og henvendelsen var omstændelig. Rundt om i embedskontorerne i det slesvigske blev den nye henvendelse næppe taget så alvorligt som dengang. I Husum amt mente amtmanden f.eks., at alt det ønskede kunne findes i værket *Sammellung einiger Husumischen Nachrichten*, som var udgivet af Husum-borgmesteren Johannes Lass i årene fra 1750. Der kunne Hofman slå efter. Skulle der stadig være ubesvarede spørgsmål, kunne Hofman henvende sig til Lass personligt.²⁶

Ikke desto mindre indløb der svar i de følgende måneder.²⁷ I december 1768 videresendte Hofman til Langebek i København svar fra provsterne Matthias Fries i Flensborg og Balthazar Petersen i Tønder og fra flere præster. Fra magistraten i Slesvig var der tilsagn om at ville svare, og de tre amtmænd Friderich von Klingenberg i Haderslev, G.F. von Holstein i Flensborg og U.A. von Holstein i Tønder lovede at ville bistå Hofman, hvor noget udeblev. Hofman var derfor fortrøstningsfuld. Han fremhævede over for Langebek, at man måtte skrive så ofte til dem, der ikke svarede, at man fik materialet komplet. Han mente også, at der var hjælp at hente i de gamle Thurah-indberetninger. Deres slesvigske del lå vistnok stadig hos etatsråd Linde. *Gud give Dem Helbred og Kræfter til at fuldføre samme, som er en mageløs nøttig Gierning for det almindelige sluttede han 4. december 1768 sit brev til Langebek.*²⁸

Den flittige gehejmearkivar gik ind i projektet med fuld kraft. I oktober 1769 mente Langebek at kunne nå i mål i løbet af den kommende vinter *dersom jeg var forsynet med alle fornødne materialier* (Rørdam 1895, 470). Men det trak ud. I juni 1771 spurgte Langebeks gode ven, docent Johan Henrik Lidén fra Uppsala, om Slesvig-bindet nu var færdigt. Langebek måtte benægte: *De got Folk der ude i Hertugdømmet har endnu ikke fra alle stæder og amter indsendt de fornødne efterretninger, ellers havde værket længe været færdigt, lød det skuffede svar* (Rørdam 1895, 496).

Slutspurten til Slesvig-bindet

I sommeren 1771 var der endnu huller i materialet fra Slesvig, og først da supplementsbindet om Sjælland-Fyn, bind VI, var nået gennem trykpressen i 1774, blev der tid til at føre Slesvig-bindet til afslutning. I mellemtiden døde Langebek i 1775. Hans forarbejder blev overladt forlæggeren Godiche, og Hofman måtte fortsætte uden sin gamle hjælper. Han gik videre med at skaffe »alle de Efterretnin-

ger fra Magistrater, Proprietærer og Præster, som manglede«. Spredt i arkiverne findes endnu spor af denne sidste »spørgerunde«. I 1776 indkom flere beretninger fra sognene i Tørning len under Ribe stift, f.eks. indberetninger fra sognene Gram 1776 og Øster Lindet 1776, som genfindes næsten ordret i *Den Danske Atlas*.²⁹ Som erstatning for Langebek fandt Hofman nye hjælpere til det egentlige redaktions- og skrivearbejde. Han engagerede den meget duelige »evighedsstudent« Bertel Christian Sandvig (1752-86). Sandvig tjente til livets opretholdelse bl.a. som korrektør hos universitetsbogtrykker Godiche, og han blev sekretær ved Det genealogisk-heraldiske Selskab (DBL 3. udg. bd. 12, 1982, 616). Yderligere blev engageret »toe brave Studenter i Kiøbenhavn«. N.H. Weinwich (DBL XXV, 1943, 285) fik til opgave at skrive om hertugdømmets nyere historie og Løgumkloster amt, mens H.J. Birch (DBL 3. udg. bd. 2, 1979, 144), senere sognepræst i Glostrup, fik naturhistorien og Tønder amt som opgave. Enkelte afsnit havde Langebek nået at få næsten færdig, således byen Slesvig (Pontoppidan, 1781 Fortale **2; Bobé 1923, 99).

I 1778 var Hofman og hans tre hjælpere så vidt, at trykningen var begyndt, i 1781 lå det færdige bind VII af *Den Danske Atlas* klar. Pontoppidans navn stod på titelbladet, men andre fortjente den egentlige anerkendelse. Hofman havde med sin omfattende korrespondance indhentet de nødvendige oplysninger fra lokalsamfundene, og Langebek havde medvirket og sammenskrevet dele af manuskriptet. Den afsluttende bearbejdelse stod Sandvig for, hjulpet af Weinwich og Birch. I fortalen gjorde Hofman et behjertet fremstød for den »uforsørgede« Sandvig:

»Og da bemeldte Sandvig har vist saa megen Flid og Nøagtighed ved dette Verkes Forfatning, saa kunde det Almindelige være tient med, om han blev allernaadigst befordret til saadan et Embede, som kunde forunde ham Tid til at arbejde i dette Fag, hvortil han forekommer mig aldeles oplagt.« (Pontoppidan, 1781 Fortale **3).

Slesvig-bindet og Thurah

Slesvig-bindet af *Den Danske Atlas* var dels en generel beskrivelse af områdets »naturlige Egenskaber, Elementer, Indbyggere, Væxter, Dyr og andre Af-fødninger« i samtiden, dels en speciel beskrivelse af hvert enkelt sogn, by eller gods. Spørgsmålet er nu: Hvad blev medtaget i sognebeskrivelserne, og hvad var kilderne?

Læser man bindet nøje igennem bemærkes, at der er stor forskel fra det ene amt til det andet. I Haderslev og Flensborg amter og Ejdersted indeholder sognebeskrivelserne især oplysning om kirkens bygning, inventar og historie, måske om oldtidsminder i sognet, mens sognets tilstand i samtiden, agerbrug, kvægavl, husflid eller andre næringsveje knap nok nævnes. Hvis man sammenligner teksten med de bevarede Thurah-indberetninger, er der ikke tvivl om, at netop disse har været hovedkilden. Men kilden er udsat for en kraftig redaktion. Teksten er forkortet, strammet op omkring konkrete årstal og navne. I nogle sogne blev der suppleret med data om den allerældste historie bygget på Langebeks notater fra diplomer og andre middelalderkilder. I Haderslev amt suppleredes desuden med det aktuelle folketal fra folketællingen 1769, og der var oplysninger om gårdtal og skatteansættelse, formentlig hentet i administrationens arkiver. Dette mønster gælder stort set også for den del af Haderslev amt, som hørte under Tørring len og dermed kongerigsk kirkelovgivning. I nogle tilfælde er der i de vestlige sogne suppleret med oplysninger fra yngre præsteindberetninger, og oplysninger om samtidens erhvervsforhold er dermed kommet mere med. I et par tilfælde, hvor en Thurah-beretning ikke forelå, har kilden været præsteindberetninger fra 1776.³⁰

Atlas-tekstens afhængighed af 1754-indberetningerne ses også i Aabenraa amt. For Sønderborg amt synes Thurah-indberetningerne derimod ikke benyttet i større udstrækning.³¹ Et par eksempler³² kan vise arbejdsformen:

SKOVBORG SOGN

Thurah 1754

5. Ingen adelige Gaarde findes her i Menigheden. Det fortælles vel af de gamle, at Sydvest herfra Byen skal i gammel Tid have staaet en Herregaard *Gramgaard* kaldet og findes endnu en Deel Jord, som ligger imellem Byen og *Kiøbenhavn* og *Langetved* byer i *Schrau* Sogn, af hvilket Jord enhver af disse tre Byer har deres Anpart, hvoraf aarlig betales en Skat for sig selv, som af Bønderne her i Byen kaldes *Beistrup* Skat, der skal og findes en gammel Steenbro over Baistrup May, som nu med Lyng er overgroet. Men om ovenmeldte Gaard har lagt til Schrau eller Schodborg Kircke er der ingen vis Efterretning om.

Danske Atlas VII, 1781 s. 160

I Sognet har i gammel Tid staaet en Herregaard, Gramgaard kaldet, og findes endnu endeel Jord imellem Skodborg Bye og Kiøbenhavn, samt Langetved Byer i Schrau Sogn, af hvilken Jord enhver af disse tre Byer har deres Anpart, hvoraf aarlig betales en Skat, kaldet Beistrup Skat. Der skal og findes en gammel Steenbroe over Beistrup-May, som nu med Lyng er overgroet; men om bemeldte Gaard har lagt til Schrau eller Skodborg vides ey. I dette Sogn er den bekiendte Erkebisp Jørgen Skodborg født.

ØSBY SOGN

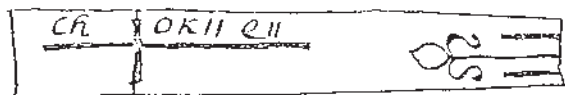
Thurah 1754

1. Angaaende Kircken, da er den i Henseende til Landsbye Kircker temmelig stoer, belagt med Blye overalt og et maadeligt Taarn med en Klokke som har denne Opskrift: *Hr. Aarent Fisker Præpositus. Hr. Iens Raaben Pastor. Iurati Hans Gregersen, Anders Hansen. Johan Asmussen me feet Husum Anno 1723* (det opføres, som det befindes: ellers heed den eene kircke Værger ikke Hans men Claus Gregersen og Feet skulle vel være Fucit).

Den rette Kirckedør er paa den Synder Side, med et Vaabenhuus for. Paa den Norder Side

lidt meer til vesten sees og en stor Kirkedør, men ubrugelig nu og ingen kand huske at den har været i brug. Paa den øster Ende af Kirken er ved norden et Sacristie, ogsaa forsynet med en dør til Kirkegaarden. Paa den Synder Side er et Udbyk ligefor, hvor og en Dør er at gaae ind i Kirken for en deel Qvinder. Ved dette Udbyk er et Beenhuus fuld med Been. Indvendig findes nogle Bogstaver.

Under Taarnet ved vester Siden sidder een Steen i *fundamentet* af en Ligsteens Størrelse der har følgende Bogstaver og Skikkelse:

Endnu under Taarnet ved den Nordre Side findes ligesaadan een men dog uden Bogstaver.

Danske Atlas VII, 1781 s. 140

Øesby Sogn. Indbyggerne ere 1240 Mennesker. Kirken, hvis Alder og gamle Navn er ubekendt, er temmelig stor, takt med Blye og har et maadeligt Taarn med en Klokke, som er støbt 1723. Paa den søndre Side er den rette Kirkedør med et Vaabenhuus, men paa den nordre Side er ligeledes en Kirkedør, dog nu af Ælde ubrugelig. Paa den østre Ende er et Sacristie og deraf en Dør til Kirkegaarden. Paa søndre Side er et Udbyg lige for, med en Dør at gaae ind i Kirken for endeel Qvinder, hvorved er et Beenhuus, hvor uden paa sees nogle enkelte Bogstaver. Under Taarnets vestre Side sidder i Fundamentet en Ligsteen, hvorpaa et Kors, en Lillie og disse Bogstaver ChOKIIQII. Under den nordre Side findes og saadan en Steen med Kors og andre Figurer, dog uden Bogstaver.

I Thurah-teksterne ovenfor er med spatiering angivet de ord eller afsnit, som genfindes i teksten i *Danske Atlas*. Eksemplerne viser, at Thurah-kilden 1754 er grundlag for *Atlas*-teksten. Den blev derved forpligtet på den gammeldags antikvarisk-topografiske tradition.

Slesvig-bindet og de »moderne« 1768/1776-kilder

Thurah-indberetningerne blev dog ikke den eneste kilde for Slesvig-bindet. Værkets mål var jo ligesåvel at give en fremstilling af nutidens økonomisk-sociale og forvaltningsmæssige forhold. Denne nutidsorienterede dimension kom til at dominere, hvor der enten ikke forelå en Thurah-indberetning, eller hvor redaktionen foretrak en kilde formet efter ønskerne i Langebeks avertissement 1768 eller en senere indberetning. Nogle steder blev de to kilder kombineret. Det skete f.eks. for Uge og Ensted sogne. Her blev afsnit om kirken overtaget næsten ordret fra Thurah, mens afsnit om næringsveje og økonomi blev hentet fra en nyere kilde (Pontoppidan, 1781, 304 f. og 307 f.).

De samtidsorienterede indberetninger synes i særlig grad at have foreligget for Tønder, Gottorp, Hütten, Husum amter og landskabet Bredsted. Resultatet blev her mere ordrige, alsidige og nutidigt oplysende tekster. I flere sogne i Gottorp og Hütten amter blev 1768-indberetninger næsten ordret lagt til grund for den trykte sognebeskrivelse.³³ For Tønder amt fortælles særlig bredt om hvert sogn og dets vilkår i samtiden. Hovedreglen her var udstrakt brug af præsteindberetningerne fra 1768. De blev nærmest ordret afskrevet, ikke stramt redigeret som praksis var for bearbejdelsen af Thurah-beretningerne i Haderslev og Flensborg amter. Atlasets fortællende beretninger om Tønder amt skiller sig tydeligt ud fra de mere stramt redigerede afsnit. Det er nok dette, som ligger bag Hofmans omtale i forordet af Birchs arbejde: Den unge medarbejder havde skrevet naturhistorien og »vel ogsaa forfattet Beskrivelsen over Tønder Amt, men efter en anden Plan, end denne Tomes Indretning tillod.« (Pontoppidan 1781, Fortale **2). Ordene virker som en kritik. Her taler Hofman, opvokset i den antikvariske tradition.

Som nævnt blev der indkaldt supplerende beretninger lige frem til 1776-77. Hvor de forelå, satte

de klare spor i værket. F.eks. fra godssognet Gram havde Thurah lige så lidt som fra andre godssogne modtaget en indberetning. I 1776 indsendte pastor Friederich Christian Claudi imidlertid en fyldig sognebeskrivelse. Den indeholdt ved siden af det antikvariske stof en bred økonomisk-social samtidsbeskrivelse af sognet. Claudis beretning blev næsten ordret indføjet i *Danske Atlas*. På samme måde gik det for nabosognet Øster Lindet og formentlig også for Okholm og Fjorde og for flere sogne på Ærø. Atlas-teksten for disse sogne fik derved entydigt et andet præg end de Thurah-prægede sognebeskrivelser. De levede op til Pontoppidans ønske om at få beskrevet »de Physiske og oeconomiske Efterretninger«.

Den Danske Atlas mellem to traditioner

Pontoppidans *Den Danske Atlas* bygger således på kildemateriale fra flere sider. Indberetningerne til Laurids de Thurah fra 1754 danner basis for næsten alle sognebeskrivelser i Haderslev og Flensborg amter samt i Ejdersted, og de har måske også stået til rådighed i en del tilfælde i resten af hertugdømmet. De var udtryk for en gammel antikvarisk tradition, som især satte fokus på data om kirker, herregårde, oldtidsminder og gamle kuriøse historier. Hvor *Atlas*-redaktionen valgte at lægge disse beretninger til grund, føjede de deres værk ind i en tradition med aner bagud – helt tilbage til Ole Worm.

Dermed var værkets karakter dog ikke fuldt udtrykt. Da Erik Pontoppidan tog fat, forelå Thurahs beretninger, men han og efterfølgerne ønskede at supplere med »nyttige« samfundsbeskrivelser. De nutidsrettede emner fik derfor en stor plads i det spørgeskema eller »avertissement«, som Langebek sendte ud i 1768. Dets emnekreds prægede også senere præsteindberetninger.

Disse yngre præsteindberetninger med deres alsidige sognebeskrivelse fik afgørende betydning

for *Den Danske Atlas* i Tønder, Gottorp og Husum amter og i landskabet Bredsted. Disse afsnit er særligt interessante i dag – med deres mangesidede billeder af sognenes og befolkningens liv.

Netop denne spænding mellem de to traditioner gør Slesvig-bindet af Pontoppidans *Den Danske Atlas* til et fascinerende værk. Thurah har sat sit tydelige stempel på store dele af værket – og derved peger det bagud. I andre dele kom en mere moderne emneafgrænsning til orde. Derved peger det fremad. Den dag i dag er *Den Danske Atlas* et værdifuldt opslagsværk.

Noter

1. Indberetning til Thurah fra pastor Otto Franck, Hørup 24/2 1755: Kgl. Bibl. Kall 377, 4to II.
2. Præsteindberetning fra Bylderup o. 1768, LAS Aabenraa provstearkiv 171a., jf. Pontoppidan 1781, 299.
3. Jørgensen 1964, 169, og Pauli-beretning 1754 i LASH Abt. 167.2 nr. 270.
4. LAS Aabenraa provstearkiv 171a præsteindberetning Bylderup o. 1768.
5. Thurah-indberetning Husby 1754, LASH Abt. 167.1 nr. 1.
6. LASH Abt. 400 I nr. 174. Side 119 ff. indeholder eksempler på indberetninger til Møller 1741 og 1747.
7. Brev fra pastor Johannes Krag, Nørre Løgum 26/3 1754 til Aabenraa amt, LAS Aabenraa-Løgumkloster amter 295.
8. St. A. Fl. XII Hs 709 Bd. 2-3 katalog over Møller håndskrifter og bibliotek.
9. »Designation« med syv punkter, afskrift ved pastor Busch, Sdr. Kirkeby og Sdr. Alslev på Falster 7/7 1755, i Kgl. Bibl. Thott 1433, 4.
10. Thurah til amtmændene 4. marts 1754: Haderslev: LAS Haderslev amt nr. 90, 2. Hovedregistratur s. 162, 1754 nr. 162. Aabenraa: LAS Aabenraa-Løgumkloster amter nr. 295. Tønder: LASH Abt. 161 nr. 11. Flensborg: LASH Abt. 167.1 nr. 1.
11. Provst Wöldike, Haderslev til Åstrup 28/4 1754: LAS Åstrup præstearkiv Bc 1. Aabenraa amt til præster 11-12/3 1754: LAS Aabenraa-Løgumkloster amter nr. 295. Provst Petersen, Tønder til præster 6/4 1754: LAS Tønder provstearkiv 154. Flensborg amt til provst Lundius 9/3 1754: LASH Abt. 167.1 nr. 1. Husum amt til

- Ejdersted-præster 5/6 1754: LASH Abt. 163 nr. 129. Gottorp amt til Stapelholm-præster 16/3 1754: LASH Abt. 170 nr. 2.
12. Se f.eks. svar 1755 fra sognepræsterne i Oksbøl og Egen, hvor der henvises til, at de allerede 1754 har indberettet via amtet til Thurah, Kgl. Bibl. Kall 377, 4to II.
 13. Eksemplarer af designationen f.eks. LAS Tønder provstearkiv 154 og LASH Abt. 167.1 nr. 1.
 14. Sådanne er bevaret i LAS i præstearkiverne fra Bjert (H 1), Ensted (Cc 1), Uge (H 3) Bedsted (H 1) og Bov (H 9) samt Ballum (under Ribe stift) (H 4).
 15. Indberetninger fra Esgrus, Stenbjerg, Sterup, Husby, Breklum og Bredsted findes endnu i afskrift i Flensborg amts arkiv, LASH Abt. 167.1 nr. 1 og 167.2 nr. 73, 258 og 270.
 16. I kataloget over Mollers manuskriptsamling 1797 (St.A. Fl. XII Hs 709 Bd 2) er beretningerne registreret blandt kvartformater som nr. 156, 11 og nr. 161 med betegnelsen »Nachrichten von den Kirchen und Predigern im Amte Hadersleben« og »Nachrichten von einer jeden Kirche des Amtes Hadersleben und deren Prediger von Aastrup - Wonsild«. I dag findes Moller-afskrifterne i LASH Abt. 400 I nr. 174 med kopi i RA Hs XI B 27.
 17. Thurahs manus vedrørende Sjælland og Fyn findes i dag i Nationalmuseet, Antikvarisk-topografisk arkiv.
 18. Se om Linde Nystrøm 1925-30, II s. 507 register.
 19. Hofman til Langebek 4/6 1768, Kgl. Bibl. NKS 2042. 4to breve til Langebek 241.
 20. Jf. Christian VI' støtte til dansk sprog i Slesvig, Pontoppidans skrift *Det Danske Sprogs Skiæbne ... udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet Slesvig* (1745), adgang for slesvigere til Københavns Universitet og flere slesvigske præsters bemærkninger i 1754-indberetningerne om, at Slesvig var gammelt dansk område og deres beklagelser over, at tysk mange steder var kirkesprog på trods af dansk folkesprog.
 21. Kgl. Bibl. NKS 2042.4to, breve til Langebek 233.
 22. Hofmans udkast til forord dateret 29. januar 1768, Kgl. Bibl. NKS 2042.4to Breve til Langebek 236.
 23. Avertissement 30. april 1768. Nævnt Pontoppidan, 1781 Fortale **. Afskrift i LAS Aller præstearkiv H 6 nr. 10. Et eksemplar af den trykte udgave er ikke fundet.
 24. Hofman til Langebek 10. maj 1768, Kgl. Bibl. NKS 2042.4 to Breve til Langebek 240.
 25. Således Haderslev amt: LAS Haderslev amtsarkiv nr. 90. 2. Hovedregistratur østeramt s. 186. Korr. cum ceteris et vicinis 1768 nr. 362. – Afskrift i Aller præstearkiv H 6 nr. 10. Husum amt: LASH Abt. 163 nr. 139, brev til Hofman 9/7 1768.
 26. Husum amt til Hofman 9/7 1768, LASH Abt. 163 nr. 139.
 27. Eksempler er Bylderup: LAS Tønder provstearkiv 171a. Brodersby og Taarstedt, publiceret Wolke 1963, 47-53. Begge er næsten ordret benyttet i Pontoppidan 1781, 299-301 og 652-654.
 28. Hofman til Langebek 4/12 1768, Kgl. Bibl. NKS 2042.4to. Breve til Langebek 242.
 29. Gram 7/11 1776: trykt Jørgensen 1963, 272-278, jf. Pontoppidan, 1781, 174-178. Øster Lindet 4/10 1776: LAS Ribe Bispearkiv nr. 52, Kalvslund og Frøs hrd. Reg. nr. 7 caps 6 pk. 8 nr. 1, jf. Pontoppidan 1781, 170-172.
 30. Sammenlign afsnittene om Øster Lindet og Gram, Pontoppidan 1781, 170-172 og 174-178 med de tilsvarende præsteindberetninger fra Øster Lindet i LAS Ribe bispearkiv 52 og Gram, publiceret af Jørgensen 1963, 272-278.
 31. Sammenlign Thurah-indberetningerne for Als og Ærø i Kgl. Bibl. Kall 377, 4to og Pontoppidan 1781, 432 ff.
 32. De nævnte indberetninger fra Haderslev amt findes i samlingen af Moller-afskrifter i RA HS XI B 27 og LASH Abt 400 I nr. 174.
 33. Sammenlign Pontoppidan 1781, 654 Brodersby-Tårsted med kilden publiceret af Wolke 1963, 47-53.

Utrykte kilder

RA – Rigsarkivet, København:

Håndskriftsamlingen XI B 27 O.H. Mollers samlinger om Haderslev amt og by, især præsteindberetninger 1754.

Kgl. Bibl. – Det kongelige Bibliotek, København:

Thott 1433, 4. – Thurah-designation 1755.

Kall 377, 4to II. – Præsteindberetninger til Thurah fra Sønderborg amt/Als og Ærø (afskrifter).

NKS 2042, 4to – Breve til Langebek.

NKS 652 4to – Materialier til Erik Pontoppidans *Danske Atlas*.

Additamenta 153 fol. 1-2 – Thurah-samlinger og indberetninger, især vedrørende Sjælland og Fyn.

Langebeks excerpter.

Nationalmuseet, Antikvarisk-topografisk arkiv:

Top. Da Alm. St. Fol. 92a. – Thurahs beskrivelse af Sjælland og Fyn I-II (bearbejdelse af præsteindberetningerne).

LAS – Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa:

Tønder provstearkiv.

Aabenraa provstearkiv.

Aabenraa-Løgumkloster amtsarkiv.

Haderslev amtsarkiv.
Præstearkiver: Aller, Bedsted, Ballum, Bjert, Bov, Ensted,
Uge, Åstrup.

LASH – Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig:
Abt. 161 Amt Tondern.
Abt. 163 Ämter Husum-Bredstedt-Landschaften Eiderstedt-
Pellworm-Nordstrand.
Abt. 167 Amt Flensburg.
Abt. 168 Amt Gottorf.
Abt. 400 I nr. 174 Collectanea O.H. Møller.
St. A. Fl. – Stadtarchiv Flensburg, Flensburg:
XII Hs 709 Bd. 2-3 O.H. Møller. Catalogus manuscriptorum
1797

LAV – Landsarkivet for Nørrejylland:
Viborg bispearkiv. Afskrifter af indberetninger til Thurah
fra Viborg stift.

Litteratur

- Achelis, T.O. 1966. *Die Ärzte im Herzogtum Schleswig bis zum Jahre 1804*. Kiel, Schleswig-Holsteinische Gesellschaft für Familienkunde und Wappenforschung e.V.
- Allen, C.F. 1857. *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig*, I. København, Reitzel.
- Bobé, L. 1923. Fra Amtmand Hans de Hofman til Grev A.G. Moltke om hans Arbejder paa Danske Atlas og Fundationer. *Danske Magazin* 6. Rk. III, 1923 s. 98-99.
- Bruun, C. 1870. *Frederik Rostgaards Liv og Levnet*. København, Samfundet til den danske Litteraturs Fremme.
- DBL: *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. og 3. udg.
- Gregersen, H.V. 1978. *Toldsted ved Hærvejen*. Haderslev, Folkeligt Forlag.
- Henningsen, L.N. 1993. Johann Friedrich Camerer – en tysk-dansk patriot i 1700-årene. *Sønderjyske Årbøger* 1993, s. 29-64.
- 1994. J.F. Camerer – en arkæologisk pioner i 1700-årene. *Siden Saxo* 1994 nr. 1, s. 17-20.
- Hjelholt, H. 1952-56. Jessenske relationer. *Håndbog for danske Lokalhistorikere*, s. 293. Dansk Historisk Fællesforening.
- Holm, E. 1894. *Danmarks-Norges Historie fra den Store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814)*, 2. København, Gad.
- Jørgensen, E. 1964. *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*. København, Gyldendal.
- Jørgensen, H.A. 1963. Pastor F.C. Clausens optegnelser om Gram sogn 1776. *Sønderjysk Månedsskrift* 1963, s. 272-278.
- Mackeprang, M. 1945. Løgum Kloster og dets Gods. *Sønderjyske Årbøger* 1945, s. 20-127.
- Neiiendam, M. 1930-33. *Erik Pontoppidan I-II*. København.
- Nystrøm, E. (udg.) 1925-30. *Luxdorphs dagbøger II*. København, Gad.
- Pontoppidan, E. 1763-1781. *Den Danske Atlas*. I-VII. København, Andreas Hartvig Godiche. (Facsimileudgave 1969-1972. København, Rosenkilde og Bagger).
- Rørdam, H.F. (udg) 1895. *Breve fra Jacob Langebek*. København, Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog.
- Schütt, O. 1963. Olaus Henrich Møller, ein Geschichtsforscher, Genealoge und Schulmann des 18. Jahrhunderts. *Aus Flensburgs Geschichte*, s. 41-93. Flensburg, Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte.
- Schleswig-Holsteinische Anzeigen 1767. Glückstadt.
- Sønderjyllands historie 1-3, 1940-42. København, Reitzel.
- Weilbach, F. 1924. *Architekten Lauritz Thura*. København, Selskabet til Udgivelse af Danske Mindesmærker.
- Wolke, W. 1963. Beschreibung der Kirchspiele Brodersby und Taarstedt aus den Jahren um 1760/70. *Jahrbuch des Heimatvereins der Landschaft Angeln* 1963, s. 47-53.

Appendix

Indberetninger fra Slesvig til L. Thurah 1754/1755

Forkortelser

DA = Pontoppidans *Den Danske Atlas* VII.

DK = *Danmarks Kirker*. København, Nationalmuseet.

HFVH = *Historisk Forening for Vis Herred*. Bov Museum.
Årg. 13. 1990.

KDM = *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein*.
Deutscher Kunstverlag.

LAS = Landsarkivet for Sønderjylland.

LASH = Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig.

p. = sognepræst.

RA = Rigsarkivet, Hs XI B 27.

Sjy Årb = *Sønderjyske Årbøger*.

Sogn	Amt	Dato	Forfatter	Sprog	Type	Omfang	Arkivsign.	Brugt i DA	Omtalt
Gl. Haderslev	Haderslev	9/11 1754	Knud Dalwitz, p.	tysk	afskrift, Moller	3 s.	RA; LASH, Abt. 400 I, 174	Ja	
Skodborg	Haderslev	14/6 1754	Niels Ewald, p.	dansk	afskrift, Moller	1 s.	do.	Ja	
Skærbæk	Haderslev	26/7 1754	Andreas Fog, p.	dansk	afskrift, Moller	7 s.	do.	Ja	
Skærbæk	Haderslev	9/7 1754	A. Hanssen	dansk	afskrift, Moller	3 s.	do.	?	
Rødding/ Skrave	Haderslev	28/8 1754	Dethlev Blangsted, p.	dansk	afskrift, Moller	2 s.	do.	Ja	
Åstrup	Haderslev	1754	Georg Monrad, p	tysk	afskrift, Moller	3 s.	do.	Ja	
Bevtoft/ Tislund	Haderslev	15/6 & 20/6 1754	ridefoged i Bollerslev & sognemænd i Tislund og Neder Jerstal	dansk/ tysk	afskrift, Moller	11 s.	do.	Ja	
Hjortlund/ Kalslund	Haderslev	13/8 1754	P. Thun, p.	dansk	afskrift, Moller	3 s.	do.	Næppe	
Fole	Haderslev	19/7 1754	Hans Christensen Hojer, p.	dansk	afskrift, Moller	2 s.	do.	Ja	
Hejls/ Vejstrup	Haderslev	19/8 1754	Jørgen Alexander Lassen, p.	dansk	afskrift, Moller	8 s.	do.	Ja	
Oksenvad/ Jels	Haderslev	1754	Tycho Thomæus Lorentzen, p.	tysk	afskrift, Moller	6 s.	do.	Ja	
Ødis	Haderslev	10/6 1754	Henr. Krahe, p.	tysk	afskrift, Moller	4 s.	do.	Ja	
Hammelev	Haderslev	1754	Christian Prætorius, p.	tysk	afskrift, Moller	14 s.	do.	Ja	

Sogn	Amt	Dato	Forfatter	Sprog	Type	Omfang	Arkivsign.	Brugt i DA	Omtalt
Lintrup/ Hjerting	Haderslev	1754	Mich. Boysen, p.	dansk	afskrift, Moller	5 s.	do.	?	
Stenderup	Haderslev	11/ 7 1754	Johann Frid. Boysen, p.	dansk	afskrift, Moller	7 s.	do.	?	
Øsby	Haderslev	1754	Christian Engel, p.	dansk	afskrift, Moller	4 s.	do.	Ja og 1747 beretning	
Hviding	Haderslev	20/7 1754	F.C. Hammer, p. & kirkevæрге Jeff Jeffsen	dansk	afskrift, Moller	8 s.	do.	Ja	
Hygum	Haderslev		Arnold Chr. Dyssel, p.	dansk	afskrift, Moller	7 s.	do.	Næppe	
Højrup	Haderslev	10/7 1754	Schierning, p. & sognefoged H. Bendix Jensen	dansk	afskrift, Moller	3 s.	do.	Ja	
Maugstrup/ Jægerup	Haderslev	1754	Joachim Cretschmer, p.	dansk	afskrift, Moller	3 s.	do.	Formentlig	
Rejsby	Haderslev	1/6, 17/7 1754	A.P. Radoor, p.	dansk	afskrift, Moller	3 s.	do.	Ja	
Vilstrup	Haderslev	14/ 5 1754	Georg Zoëga, p.	tysk	afskrift?, Moller	1 s.	do.	Ja	
Vodder	Haderslev	10/6 1754	6 sognemænd	dansk	afskrift, Moller	1 s.	do.	Formentlig	
Vonsbæk	Haderslev	6/5 1754	Conrad Zoëga, p.	tysk	afskrift, Moller	1 s.	do.	?	
Vonsild- Dalby	Haderslev	8/6 1754	Christian Langelo, p.	dansk	afskrift, Moller	2 s.	do.	Formentlig	
Toftlund	Haderslev	9/7 1754	Claus Jørgensen	dansk	afskrift, Moller	3 s.	do.	Ja	
Stepping/ Frørup	Haderslev	6/7 1754	Jørgen Kastrup, p.	dansk	afskrift, Moller	5 s.	do.	Ja	
Vester Vedsted	Haderslev	30/6 1754	Niels Jessen	dansk	afskrift, Moller	2 s.	do.	?	
Hygum	Haderslev	23/8 1754	Arnoldi Chris- tian Dyssel, p.	dansk	afskrift, Moller	2 s.	do.	Ja	
Moltrup/ Bjerning	Haderslev	13/5 1754	J.H. Bøtke, p.	dansk	afskrift, Moller	2 s.	do.	Formentlig	
Sommer- sted	Haderslev	18/11 1754	Nic. Lorenzen, p.	dansk	afskrift, Moller	5 s.	do.	Formentlig	
Tyrstrup	Haderslev	5/6 1754	Antonii Bertelsen, p.	tysk	afskrift, Moller	2 s..	do.	?	
Branderup	Haderslev	17/ 7 1754	A. Bruun	dansk	afskrift, Moller	1 s.	do.	Nej, nyere kilde	

Sogn	Amt	Dato	Forfatter	Sprog	Type	Omfang	Arkivsign.	Brugt i DA	Omtalt
Vedsted	Haderslev	1754	I. Thomsen, p.	dansk	afskrift, Moller	2 s.	do.	Begrænset	
Brøns	Haderslev	17/7 1754	Matthias Wind, p.	dansk	afskrift, Moller	7 s.	do.	Ja	
Fjelstrup	Haderslev	1754	Matthias Meyland, p.	dansk	afskrift, Moller	2 s.	do.	Næppe	
Bjert	Haderslev	1754	P.N. Kleist, p.	dansk	p. kladde	4 s.	LAS, Bjert p. arkiv 103 H 1	Sandsynl.	
Roager	Haderslev	1754	C.N. Schmidt, p.	dansk	tegning	Tegning	Kgl. Bibl.	Næppe	
Ensted	Tønder/ Aabenraa	18/6 1754	Nic. Freuchen, p.	tysk	p. kladde	3 s.	LAS, Ensted p. arkiv Cc 1	Ja & 1768 beretning	
Uge	Tønder/ Aabenraa	5/6 1754	Nic. Nissen, p.	tysk	p. kopi	8 s.	LAS, Uge p. arkiv 79 H 3	Ja & 1768 beretning	
Bedsted	Aabenraa	18/7 1754	Carl Wiborg, p.	dansk	p. kopi & følgebrev til Thurah	25 s.	LAS, Bedsted p. arkiv H 1	Sandsynl., meget forkortet	
Højer	Tønder	1754	P. Petræus, p.	tysk			?	Citeret uddrag	DA VII, s. 290
Døstrup	Tønder	?							Sjy Årb 1923
Bov	Flensborg/ Aabenraa	18/6 1754	Hinrich Jessen, p.	tysk	p. kopi	48 s.	LAS, Bov p. arkiv H 9	Sandsynl., meget forkortet	HFVH 1990
Husby	Flensborg	1754		tysk	amts-afskrift	14 s.	LASH, Abt. 167.1 nr. 1	Sandsynl., meget forkortet	KDM Flensborg, 1952, s. 203
Esgrus	Flensborg	15/5 1754	G.D. Make, p.	tysk	amts-afskrift	6 s.	LASH, Abt. 167.2 nr. 73	Sandsynl., meget forkortet	do., s. 110
Steinberg	Flensborg	23/10 1754	Peter Holst, p.	tysk	amts-afskrift	19 s.	LASH, Abt. 167.2 nr. 258.	Sandsynl., meget forkortet	do., s. 336
Sterup	Flensborg	10/7 1754	H.S. Pauli	tysk	amts-afskrift	9 s.	LASH, Abt. 167.2 nr. 270	Forkortet	do., s. 347
Bredsted	Flensborg	22/3 1754	M. Bernhard Müller, kancel-liråd, medl. af økonomikoll.	tysk	original?	11 s.	LASH, Abt. 167.1 nr.1	?	

Sogn	Amt	Dato	Forfatter	Sprog	Type	Omfang	Arkivsign.	Brugt i DA	Omtalt
Breklum	Flensborg	23/4 1754	David Steen, p.	tysk	amtsko- pi	36 s.	LASH, Abt. 167.1 nr.1	Ja	
Dagebüll	Tønder	1754							KDM, Südton- dern 1939 s. 65
Ballum	Ribe	20/8 1754	Fr. Bleching- berg	dansk	?		LAS, Ballum p. arkiv H 4	Forkortet	Sjy Årb 1938
Nordborg	Nordborg/ Sønder- borg	10/2 1755	C.N. Schröder, p.	dansk	afskrift	2 s.	Kgl. Bibl., Kall 377,4 II	?	DK 2199, 2198
Ulkebøl	Sønder- borg	3/2 1755	J.F. Lange, p.	dansk	afskrift	5½ s.	do.	Nej	DK 2343, 2352
Hørup	Sønder- borg	24/2 1755	Otto Franck, p.	dansk	afskrift	8½ s.	do.	Ja	DK 2368, 2371,2382
Lysabild	Sønder- borg	1755	Vesti Egeberg, p.	dansk	afskrift	10 s.	do.	Næppe	DK 2401
Tandslet	Sønder- borg	10/3 1755	Matthias Stenlos	dansk	afskrift	2 s.	do.	Nej	DK 2437, 2439
Asserballe	Sønder- borg	1755	Lorentz Lorentzen	dansk	afskrift	2½ s.	do.	Nej	DK 2444, 2452
Ketting	Sønder- borg	1755	M. Reenberg With	dansk	afskrift	2½ s.	do.	Nej	DK 2462, 2480
Notmark	Sønder- borg	18/2 1755	Mathias With, p.	dansk	afskrift	3½ s.	do.	Nej	DK 2505
Egen	Nordborg/ Sønder- borg	1754, 1755	Peter J. Brandt, p.	dansk	afskrift	2½ s.	do.	Nej	DK 2540
Svenstrup	Nordborg/ Sønder- borg	12/2 1755	Matthias H. Tostrup, p.	dansk	afskrift	5 s.	do.	Nej	DK 2548
Oksbøl	Nordborg/ Sønder- borg	17/4 1754, 5/2 1755	Bernhard Preen, p.	dansk	afskrift	1 s.	do.	?	DK 2607
Ærøskøbing	Ærø/ Nordborg	1/4 1755	J.G. Smith, p.	dansk	afskrift	1 s.	do.	?	?
Bregninge	Ærø/ Nordborg	24/3 1755	Arent, p. & Falencamp, p.	dansk	afskrift	9½ s.	do.	Nej	?
Tranderup	Ærø/ Nordborg	21/3 1755	Stephan Dresing, p.	dansk	afskrift	3 s.	do.	Nej	?
Rise	Ærø/ Nordborg	26/3 1755	August Hinrichsen, p.	dansk	afskrift	4 s.	do.	Nej	?

Laurids de Thurah and the sources of Pontoppidan's Danish Atlas

Antiquarian-topographical reports from Schleswig in 1754

There was great interest in collecting antiquarian-topographical information in the Danish kingdom from the 1730's on – centrally from the King and the Government, as well as locally in the provinces. In the Duchy of Schleswig a number of clergymen, educationalists and civil servants collected information on antiquities and conducted excavations. In 1754-55, with royal support, the court architect Laurids de Thurah collected local pastors' reports from all over the country on the parish churches, manor houses and 'antiquities' for a planned work, the *Atlas Daniæ*. De Thurah himself was only able to process a small part of the material, and after his death the many pastors' reports were added to the source material used by Erik Pontoppidan, Jacob Langebek and Hans de Hofman when they and younger staff drew up the atlas *Den Danske Atlas I – VII* (1763-81). In this the information was supplemented by more recent pastors' reports, where the field of interest was different and not exclusively antiquarian – there was more information on contemporary economy and society.

The article tracks down de Thurah's collection of reports from Schleswig in 1754 and demonstrates that they became a major source for large parts of the Schleswig volume, volume VII, of *Den Danske Atlas* (1781). In other parts the main source was reports collected in the years 1768-76, which were more influenced by the Enlightenment's interest in current economic and social conditions. The Schleswig volume thus expressed a certain antithesis between an old antiquarian-topographical tradition with roots going back to Ole Worm in the 1620's and the utility-oriented historical view of the Enlightenment.

Translated by James Manley

Lars N. Henningsen
Jørgensgård 43 B
DK-6200 Aabenraa

lh@dcib.dk